

ՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Երջանկայիշատակ Դէորգ Դ. Կաթուղիկոսի օրով ս. Էջմիածնի տաճարին կից արևելեան մասում շինուել է թէև ոչ առանձին գեղարուեստական պատշաճութեամբ Մայր Աթոռի յայտնի թանգարանը, բրի մէջ ամփոփուած են մեր եկեղեցական հին անօթները, խաչերը, զգեստները, այլ և այլ հնութեան յիշատակարաններ, կաթուղիկոսների անձնական իրեղէններից մի մասը, հին գրամների, մի քանի նկարներ ևն: Այդ բոլորը աննշան, չնչին կերևայ մեր աչքին, եթէ մենք ի նկատի ունենանք մեր ո զգային եկեղեցու փայլուն դարևոր շրջանը, մեր եկեղեցիների անցեալ ճոխութիւնը, հարստութիւնը, բայց պատմական գրութեան ձախորդ պոյմաններով ամեն բան բացատրուած է: Յաւալի է այդ, որովհետև յիշատակարանների անհետանալով մենք ոչ միայն նիւթական կորուստ ենք ունեցել, այլ զրկուել ենք այն գլխաւոր էական աղբիւրներից, որոնց գոյութեամբ մեր անցեալ կեանքը ուսումնասիրելիս մեծ դիւրութիւններ կունենայինք: Ասկայն եթէ լաւ մտածելու և միջոցներ ձեռք առնելու լինինք, շատ բան այդ անգաւառի համարուած կորուստից կարող ենք դարձեալ յետոտանալ, որով թէ մեզ և թէ մեր ապագայ սերնդին մեծ ծառայութիւն մատուցած կլինինք: Մայր երկիրը մեծ խնամքով պահպանել է իւր ծոցում ինչպէս իւր սնուցած զաւակների վերջին մնացորդները, այնպէս նաև նոցա մտածմանց և աշխատանագ յիշատակարանները, հարկաւոր է միայն լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ իւրեանց հնութեամբ սրբացած իրեղէնների վրայ, երևան եկած ժամանակ զգուշութեամբ և խնամքով ի մի հաւաքելով պահպանել և այդպիսով կարելի է գտնէ մի, թէ և շատ չնչին մասը գտնել:

Մենք չունինք մի մեծ ազգային թանգարան, որտեղ ի մի հաւաքուէին այգտեսակ նշխարները. ոչ էլ առանձին առանձին քաղաքներում հիմնուած են այգպիսի կենդրոնատեղիներ, ուստի միակ յարմար տեղը առայժմ ու լջմիածնի թանգարանը պիտի հաշուել: Հնութիւն ժողովելու նախաձեռնութիւնը բնականաբար պէտք է մեր զարգացած, նոցա մեծ արժէքը գնահատող հասարակութեանը պատկանի: Անհրաժեշտ էր անկասկած որպէսզի այդ ուղղութեամբ գործունէութեան ձգտումները առանց հետեւանքի և կղզիացած չմնային, այդ գործով հետաքրքրուող և նրան ծանօթ անձինք մտածեն լուրջ կերպով այդ մասին, անձնական տեսակցութեամբ կամ նամակներով իրար հետ կապեր հաստատելին և իւրաքանչիւր ոք ի նկատի առնելով իւր գաւառի, քաղաքի կամ գիւղի հանգամանքները, ծրագրեր առաջարկէր ընդհանուր համաձայնութեամբ մշակուէր որոշուէր թէ հաւաքելի իրերի տեսակները, թէ հաւաքելու միջոցները և եղանակը և վերջապէս թէ տեղը: Արովհետեւ այս հարցը մեր սրտին շատ մօտ է, յարմար առթիւ մենք դարձեալ նրան կրգանք, այժմ բաւականաւում ենք լոկ հարցը դնելով ցանկացողներին հրաւիրել ձայնակցելու: Իսկ այս անգամ խնդիրը արծարծելու շարժառիթը հետեւեալն է. մեր ու լջմիածնի միաբանները գտնւում են այլ և այլ պաշտօններով երկրի ամեն մասերում, կամ իբրեւ վանահայրեր, կամ յաջորդներ, կամ թեմակալներ: Նոցա մէջ կայ ինչքան նկատել եմ առանձին սէր հնութիւններ ժողովելու, գլխաւորապէս հին դրամներ և նոքա էլ իսկապէս ամենից մեծ գիւրութիւն ունեն այդ անելու: Բայց ի՞նչ են գառնում նոցա այգտեսակ ժողովածուները, պատասխանը շատ պարզ է. որովհետեւ դոքա կամ չեն ցանկանում կամ առանձին ուշադրութիւն չեն դարձնում կենդանութեան ժամանակ իրանց ունեցածը ըստ պատկանելոյն ու լջմիածնի թանգարանին ուղարկելու, ուստի հազիւ է պատահում, որ նոցա մահից յետ մի բան տեղ հասնէր, ի հարկէ եղել են չնչին բացառութիւններ:

Ահա այգպիսի մի բացառութիւն է ներկայանում մեզ այսօր չին նախիջևանի յաջորդ Գրիգորիս վարդապետը, որը ոչ միայն

սիրահար և ժողովող է հնութեանց, այլ հասկացել է նաև, որ միանգամայն աննպատակ կլինեն իւր աշխատանքները, եթէ նա ժողովածոյքը մօտը պահելով թոյլ տայ, որ իւր մահից յետոյ կորչէին, ինչպէս սովորաբար պատահում է մեր հոգևորականների ստացուածքի հետ: Որինականեր հազարաւորներ են, բաւականա-
նանք միայն ամենալերջինը յիշելով: Ատրպատականի առաջնորդ Ստեփան եպիսկոպոս Մխիթարեանը վախճանում է, մեր լրագրերը հաղորդում են, թէ նա թողել է շատ գրքեր և ձեռագրեր, ս. էջմիած-
նում ստացւում են մի փոքրիկ արկղ գրքեր, բայց այդ գրքերի մէջ ոչ մի պահելու արժանի գիրք չկայ, իսկ ձեռագրերի պաշարն էլ կազմում են Արել եպիսկոպոսի մի քանի քարոզ-գրքերը: Ուր մնա-
ցին նրա անձնական գրութիւնները, նորա գրադարանի գրքերը:

Գրիգորիս Հայր սուրբը կարճ ժամանակ մնալով Հին-Նախի-
ջևանի փիճակում նկատել է, որ այդ գաւառը շատ հարուստ է հնութիւններով և սկսել է հաւաքել և հաւաքածը բերաւ այս-
տեղ յանձնեց ս. էջմիածնի թանգարանին: Այդ փոքրիկ, բայց
ընտիր ժողովածուն ունի մի քանի այնպիսի հազուագիւտ կտոր-
ների, որ իւրաքանչիւր թանգարանի զարդ կրկազմեն: Երեղէնների
մէջ կան պատմական և նախապատմական հնութիւններ, որոնցից
երկրորդները աւելի հետաքրքիր են: Սոցա մէջ յիշենք մի քա-
նիսր. Նախիջևանի գաւառը մինչև օրս էլ յայտնի է իւր բազ-
մաթիւ օձերով և ժողովածուի մէջ էլ կան 11 հատ քա-
րացած օձեր, որոնցից 10 փոքր են և պահուած է միայն
պոչի մասը՝ գալարուած գրութեամբ, այնպէս որ խիտունջների
մեծ նմանութիւն ունին, իսկ մէկը 17 սանտիմ. լայնութիւն ու-
նեցող օձի մէջքի մասն է՝ 19 սանտիմ. երկարութեամբ, սոքա
գոնուել են կարմիր վանքի լեռներում: Այս առանձին ուշա-
գրութեան արժանի է մի գնդաձև քարացած ցամաքային մեծ
խիտունջ, որին Գրիգորիս Հայր սուրբը քարացած նռան տեղ է
ընդունում, որովհետև այդ մարմնի միջում կան փոքրիկ
նռան հատիկների կերպարանք ունեցող մարմնիկներ, բայց նրա
արտաքին ձևը և ոչ մի նմանութիւն չունի նռան հետ, սա
ևս գոնուել է կարմիր վանքի լեռներում:

Քարացման զարմանալի օրինակներ են ներկայացնում Նախիջևանի աղահանքում գտնուած ձկները, որոնք մեծ քանակութեամբ պահուել են կաւային շերտի մէջ սղմուելով, այդ շերտերի վրայ թողել են իւրեանց արտասուութիւնը, առանց շոշափելի մարմին թողնելու։ Այդ շերտերը $\frac{1}{2}$ սանտ. հաստութիւն ունին և եթէ քերում ենք մի ձկան պատկերը, տակից երևան է գալիս մի ուրիշինը։ Քարացած իրերի մէջ յիշելու արժանի են նաև Գարալագեազ գիւղի մօտ գտնուած փոքրիկ, հրացանի գնդակի մեծութիւն ունեցող կոլոր քարերը, որոնք կարող են քարացած պտուղներ լինել, ապա մի քանի բզեզների, մի գորտ, մի կիսագունդի ձևով՝ կրիայի նմանութեամբ կենդանի, քարացած բոյս ևն։

Իսկ պատմական ժամանակի հին իրերի ժողովածուի մէջ առաջին տեղը բռնում են Հայր սուրբի ոսկեայ, արծաթեայ և պղնձեայ դրամները. 3 հատ ոսկի, 77 արծաթ, 114 պղնձ և մի քանի հատ բրոնձեայ դրամներ։ Գրամների մէջ պակաս են հայկական դրամները, որից միայն Տիգրան երկրորդի և Արշակ մեծի դրամները կան, երկուսն էլ շատ յաճախ երևացող դրամների թւիցն են, իսկ միւս դրամները պատկանում են այն բոլոր տէրութիւններին, որոնք մի ժամանակ տիրել են Հայաստանին՝ սկսած Աղէքսանդր Մակեդոնացուց մինչև մեր վերջին իշխողները։ Շատ հեռուն կգնայինք, եթէ մի առ մի յիշէինք ժողովածուի յայտնի դրամները և նկարագրէինք նոցա, բայց մի կէտ հարկաւոր եմ համարում անուշադիր չթողնել, այդ այն է, մինչև օրս ես առիթ եմ ունեցել մեզնում տեսնել մի քանի թէև աննշան դրամական ժողովածուներ և իսկոյն նկատել եմ, որ շատութեամբ առաջին տեղը բռնում են պարսկական Սասանեան ժամանակի դրամները և ապա շատ են գտնուում նաև Հռոմէական դրամներ, մանաւանդ Սգոստոս կայսերը։ Նրանցից շատերը մինչև օրս էլ գործ են դրւում իրրև կանանց զարդարանքներ և դրամ ժողովողները լաւ կանեն այդ բանի վրայ ուշադրութիւն դարձնեն։

Յունական հնութեանց յիշատակարանների մէջ, կարելի է ասեն բացարձակապէս, առաջին տեղը իւրեանց շատութեամբ բռնում են խեցի անօթները, որոնք ծառայելով ոչ միայն իրրև առօրեայ

գործածութեան անօթներ, այլ նաև իրրև Լրօնական սպասների գտնուել են և գեռ գտնուում են մեծ քանակութեամբ հին տաճարների աւերակների կոյտերի մէջ և մանաւանդ գերեզմանատներում: Այժմ հաղիւ թէ Եւրոպայում մի թանգարան գտնուէր, ուր այդ անօթներից տասնեակ օրինակներ չգտնուէին, իսկ՝ մեծ, յայտնի թանգարաններում՝ Նոյա թիւը հազարների է հասնում: Նոյա արժէքը շատ մեծ է, ոչ միայն արուեստական և գեղարուեստական տեսակէտից, այլ նոքա մի տեսակ անգնահատելի աղբիւրներ են Յունաց գիշարանութեան, գրականութեան սրտամութեան, Նոյա աւօրեայ կեանքի ուսումնասիրութեան և ուրիշ շատ խնդիրներում, որովհետև այդ անօթները զարգարուած են բաղմաթիւ նկարներով, որոնց նիւթը յիշեալ մասնաճիւղերից է առնուած: Խեցի անօթների ուսումնասիրութիւնը յունաց գեղարուեստով պարագողների համար առանձին նշանակութիւն և հետաքրքրութիւն ունի, նաև հին ազգերի փոխադարձ վաճառականական ևն հաղորդակցութեան վերաբերմամբ, ազգերի քաղաքակրթութեան աստիճանը չափելու, իրարից քաղաքականապէս տնտեսապէս և բարոյապէս ազդման հարցերը որոշելու ժամանակ: Յունաց Խեցի անօթների գիւտի գլխաւոր տեղերն են, ամենից առաջ Յունաստանն ու Իտալիան, ապա Միջերկրական և Սև ծովերի ափերը, մասամբ նաև փոքր Ասիան, մի խօսքով ուր նկատելի է եղել Յունաց ազդեցութիւնը: Հետաքրքրական էր իմանալ՝ արդեօք հին Հայաստանում էլ գործածական չեն եղել այդ տեսակ անօթներ, վաճառականների կամ աշխարհակալ թագաւորների ձեռքով արդեօք այդ փայլուն գեղարուեստական զարգարանները ներս չեն բերուել, քանի որ եթէ մեր պատմութեանը հետեւելու լինինք, ակնարկներ կգտնենք, որոնք պարզ ցոյց են տալիս, թէ աշխարհակալ թագաւորները մինչև անգամ արձաններ էլ են աւարի տուել, որոնց տեղափոխութիւնը մեծ դժուարութիւնների հետ կապուած էր: Յայտնի է, որ Մովսէս Խորենացին իւր Բ. գրք. ԺԱ. գլ. Լիւղիացոց կրօնս թագաւորին գերել է տալիս մեր Հայոց թագաւոր Արտաշէսից, հակառակ Յունաց յայտնի և ճիշտ աղբիւրների վկայութեան, ըստ

որում Պարսից Կիւրոս Թագաւորն է Կրեսոսին գերել, բայց Խորենացին նոյն գլխում տալիս է մի ուրիշ ճիշտ և գեղարուեստի պատմութեան համար հետաքրքիր տեղեկութիւն, այդ այն է, որ Սկիւզէս և Դիւլինոս յոյն քանդակագործները փոքր Ասիայում՝ Լիւդիացոց Կրեսոս Թագաւորի արքունիքում աշխատել և այնտեղ արձաններ են շինել։ Այդ արձանների մասին խօսում է Պլինիոսը և Խորենացին, որը ասում է. «Եւ գտեալ (Արտաշիսի) յԱսիայ պղնձաձոյլ ոսկեղօծ պատկերս զԱրտիմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպոլոնի, տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեացին յԱրմաւիր»։ Այստեղ մեզ հետաքրքրում է ոչ թէ պատմած գէպքի ուղիղ կամ սխալ լինելը, այլ որ Հայոց Թագաւորներն էլ հետեւելով իւրեանց սահմանակից Պարսից աշխարհակալներին, ցանկացել են իւրեանց մեհեանները զարդարել գեղարուեստական իշերով, հետեւապէս պէտք է ընդունել, որ Հայաստան ներս են բերուել նաև խեցի անօթներ։ Մինչև օրս գեռ բախտ չեմ ունեցել տեսնելու Հայաստանում գտնուած յունական խեցեղէններ, բայց Գրիգորիս վարդապետի ժողովածուի մէջ կան 5 խեցի անօթներ, որոնցից մէկի վրայ նկատուեմ արտաքին՝ յունական ազդեցութիւն։ Նոքա բոլորն էլ շինուած են այն տեսակ կաւից, որի գլխաւոր հանքատեղին Նախիջևանի գաւառն է՝ այն է անօթները կրակում այրուելուց յետոյ, մի տեսակ սպիտակ գոյն են ստանում։ աւագային շատ մասեր ունենալով ծակեր շատ ունին, միջի հեղուկը դուրս են ծորում և այդ է պատճառը, որ նոցա միջի ջուրը միշտ գոլ է մնում, որովհետեւ գորշիացումը անօթի արտաքին մասից շատ է, ուստի նոքա տեղական արդիւնք են և ոչ ներմուծած։ Նրանցից երկուսը պարունակութեամբ թէյի և գինու բաժակի մեծութեամբ՝ սովորական կուլաների ձև ունին և կարող են ծառայած լինել իբրև անուշահոտ իւղերի սրուակների, միւս երեքի թէ ձևն է անսովոր և թէ գոռար է նոյն իսկ բացատրել, թէ նոքա ինչ նպատակի են ծառայել։ Մէկի ձևը կոկոսի ընկուզի կեղևի նմանութիւն ունի, կամ կրիայի մէջքի, արտաքուստ ոչ մի դարդարանք ևն. չունի, մինչև անգամ բռնելու տեղ էլ չունի, որ

կարելի լինէր ընդունել իբրև առօրեայ գործածութեան անօթ, այնպէս որ աւամայից պէտք է ենթադրել, որ նա ծառայել է իբրև կրօնական ծխակատարութեան համար որոշած մի անօթ: Նոյն այդ նպատակի համար ծառայած պիտի ընդունել նաև միւս երկու անօթները, որոնք երկուսն էլ մի ձև ունին տարբեր մեծութեամբ: Նոյա ձևը շատ նման է մեր սօլորական թէյամաններին, բերանը նեղ, մէջքը լայն դուրս ընկած, ստորին մասը դարձեալ նեղ, մէջքի վրայ շինած է մի խողովակ միջի հեղուկը թափելու նպատակաւ, իսկ դրա հակառակ կողմում կայ մի փոքրիկ բարձրութիւն, որ հազիւ կարելի լինի երկու մատերի ծայրով բռնել, հետևապէս չի ծառայիլ իբրև ունելիք. դրա մէջ կայ նաև մի ծակ, բայց այնքան փոքր է, որ չի կարելի ընդունել, որ նրանով պարան են անցրել անօթը քաշ անելու ժամանակ: Նրանով ջուր խմել, կամ նոյն իսկ ջուր ածել նրանից ոչ մի յարմարութիւն չկայ. առայժմ միակ բացատրութիւնն է. նա եղել է ճրագ հին գերեզմանատներում, որովհետև այնտեղ է գտնուել, թէև այդ ենթադրութիւնը հակառակ է նրանց չափազանց մեծութեան. մէկը պարունակում է չորս շիշ ջուր: Սորա արտաքին մասը, անօթի ուսերը, եթէ կարելի է այսպէս ասել, զարգարում է քառակուսի նշաններով, իսկ միւսի ամբողջ արտաքին մասը ծածկուած է այն կարմիր ներկով, որին Firnis — քրդերը են կոչում, և որով ներկուած են հին յունական անօթները, հէնց այդ է պատճառը, որ ընդունեցինք արտաքին ազդեցութեան թեթև հետքերը:

Հայր Պրիգորիսի բերած միւս առարկաները թէև համեմատած յիշեալների հետ այնքան էլ հին չեն, բայց ամբողջութեամբ հետ մեզ համար շատ թանգ են: Մանաւանդ ուշագրութեան արժանի են սև թերթակալից (Schieferstein) շինած, վարդի թփերով և ուրիշ զարդարանքներով պաճուճած մի թէյաման և մի կաթնաման, որ գտնուել են Հին Նախիջևանի աւերակներում, բայց երկուսի ձևը այնքան նոր — modern — է, որ դժուար է նրանց մեծ հնութեանը հաւատալ: Վերջապէս մեր օրերում հնութիւնների կեղծողներ շատ կան, որովհետև շատ տեղ նոյն իսկ տգէտ

ժողովուրդը հասկացել է, որ հնութիւնները մեծ արժէք ունին գիտնականների աչքում, ուստի նմանութիւններ շինելով թաղում են հողի մէջ և ուրիշի ներկայութեամբ քանդում են արգէն նախապէս քաջ յայանի տեղը և իբր թէ միանգամայն անսպասելի գտնում են, ինչ որ իրանք են ծածկել: Առարկաների մէջ կան նաև ժանգով կիսով չափ ոչնչացած մի սուր, մի քանի սլաքներ, մի դրոշակի պղնձեայ գլուխ, որի վրայ արաբերէն լեզուով գրած է. «Եա կազեալ հաջաթ, ահա իլալահ»¹ Տէր, որ կատարող էք բոլոր ցանկութեանց, մի կոթը ծալուող թուայ, մի զանգակ ևն ևն:

Ընթերցողը տեսնում է, որ արժանապատիւ Հ. Գրիգորիսի շնորհիւ մեր թանգարանը կհարստանայ մի քանի հարիւր կտոր իրերով, որոնց մեծ նշանակութիւնը կիմանան ըստ արժանոյն գնահատել հնագէտները: Նա խոստացել է անընդհատ շարունակել իւր ժողովածոյքը և յոյս ունի, որ կարող է ժամանակին մեր թանգարանում առանձին մաս գրաւել. ի սրտէ նրան եռանդ և յարատւութիւն բարեմաղթելով, յոյս ունինք, որ գոլելի գործին կգտնուին հետևողներ:

Ք.